

‘EEN SOCIAAL GEACCEPTEERDE VORM VAN WAANZIN’

Naar een kritische digitale geletterdheid rond generatieve taalmodellen in het literatuuronderwijs

Veel docenten ervaren generatieve taalmodellen zoals ChatGPT, Claude en DeepSeek als disruptief. Dat is niet zo vreemd: schrijfp opdrachten staan onder druk en er bestaat een reële angst dat leerlingen minder goed leren als ze op grote schaal denkwerk uitbesteden aan chatbots. Gelukkig bieden de taalvakken aanknopingspunten om een fenomeen als generatieve AI kritisch te duiden. Met name het fictie- of literatuuronderwijs is daarvoor geschikt. Hoe kunnen we een koppeling tot stand brengen tussen narratieve geletterdheid en een kritische digitale geletterdheid rond generatieve taalmodellen?

SIEBE BLUIJS

Foto: Tom van Limpt

In de film *Her* van Spike Jonze uit 2013 wordt Theodore Twombly (Joaquin Phoenix) tot over zijn oren verliefd op Samantha – een kunstmatige spraakassistent (verklankt door Scarlett Johansson). Tijdens lange strandwandelingen en nachtelijke uren in bed voert hij intensieve gesprekken met haar over de liefde, de toekomst en wat het betekent om een mens te zijn. De kijker begrijpt waarom Theodore als een blok voor Samantha valt: ze is charmant, flirterig, grappig en innemend. De gesprekken voelen authentiek aan. Sam Altman, de CEO van OpenAI, heeft in diverse interviews aangegeven dat de film hem heeft geïnspireerd (Hao, 2025, p. 246). Samantha vormde een blauwdruk voor de interface van ChatGPT – de chat-

bot die eind 2022 werd gelanceerd en binnen de kortste keren uitgroeide tot een van de meest gebruikte applicaties ter wereld. De interface van de chatbot moest volgens Altman een zo ‘natuurlijk’ mogelijke interactie mogelijk maken: gebruikers dienden de indruk te hebben dat ze met een echte persoon aan het praten zijn.

Anno 2026 lijkt de wereld die in *Her* wordt voorgesteld steeds minder op sciencefiction. Leerlingen gebruiken ChatGPT en vergelijkbare AI-systemen niet meer alleen als een handige tool om huiswerkopdrachten aan uit te besteden; ze beschouwen de chatbot ondertussen als een alwetende vraagbaak, waarmee ze soms zelfs vriendschappen of liefdesrelaties opbouwen (McClain et

Chatbots zijn net als romanpersonages tekstuele constructies, maar beide kunnen voor lezers aanvoelen als mensen van vlees en bloed

al., 2026). Steeds meer jongeren zetten ChatGPT boven- dien in als therapeut (Verhagen & Bouma, 2025). Dit laat zien hoe groot de overtuigingskracht is die uitgaat van deze systemen. Voor het onderwijs ligt er een taak om die overtuigingskracht kritisch tegen het licht te houden, anders zijn jongeren overgeleverd aan grote techbedrij- ven die winstmaximalisatie voor ogen hebben in plaats van publieke waarden. Het moge duidelijk zijn dat een louter instrumentele visie op generatieve AI daarvoor niet toereikend is. In dit artikel staan dan ook geen tips om het onderwijs met behulp van AI efficiënter in te richten of leuker te maken (cf. Last & Sprakel, 2026). Het biedt evenmin een pleidooi om vaardigheden als *prompt engineering* een plek te geven in de taallessen (cf. Otten, 2024). Wie AI louter gebruikt als een stuk gereedschap, loopt namelijk het risico zelf te verworden tot een instru- ment in de handen van big tech.

Welke handvatten kunnen we leerlingen aanreiken om zich op een bewuste en kritische manier tot deze nieuwe technologie te verhouden? In deze bijdrage wil ik laten zien dat het literatuuronderwijs aankno- pingspunten biedt om de retorische aspecten van deze technologie te bespreken. Eerst leg ik uit wat ik met retorische aspecten bedoel en waarom ze een cruciaal onderdeel uitmaken van hoe en waarom deze technologie werkt. Daarna geef ik enkele voorbeelden van recente (youngadult)literatuur waarin AI wordt gethematiseerd. Ik laat zien dat deze (en vergelijk- bare) boeken bij uitstek geschikt zijn om literaire leesvaardigheid te koppelen aan een kritische digitale geletterdheid (zie ook Bluijs & Ham, 2025). Met dat laatste doel ik op de kennis, vaardigheden en attitudes die nodig zijn om digitale media op een verantwoorde manier te gebruiken (of niet te gebruiken) én om de verhalen die rondzingen over digitale technologieën kritisch te duiden.

De retorische aspecten van ChatGPT

Sinds de begindagen van AI als onderzoeksveld is mense- lijke intelligentie de toetssteen voor AI-modellen (Turing, 1950). Volgens mediatheoreticus Simone Natale (2025) speelt antropomorfisering daarom een cruciale rol bij AI: hoe meer het AI-systeem als menselijk overkomt, hoe be- ter de prestaties van het systeem lijken. Dat geldt zeker voor commerciële chatbots die gebruikmaken van grote taalmodellen, zoals ChatGPT, DeepSeek of Claude. In de interface van die chatbots zijn allerlei retorische midde- len ingebouwd om gebruikers ervan te overtuigen dat ze met een intelligent wezen te maken hebben. Chatbots zijn geprogrammeerd om de eerste persoon enkelvoud te gebruiken ('Kan ik je nog ergens anders mee van dienst zijn?') en taal te bezigen die de indruk wekt van menselijke cognitie, belichaming en gevoelens (DeVrio et al., 2025). Taalmodellen hebben geen intenties en geen belichaamde kennis van de wereld, maar hun output sug- gereert dat ze die wel hebben. Het is zo vanzelfsprekend om intenties en subjectiviteit op chatbots te projecteren dat dit mechanisme vaak onopgemerkt blijft. Dat is ook niet zo gek: het maakt een prettige en vloeiende interac- tie met de chatbot mogelijk.

Hier zijn interessante parallellen te trekken met lite- ratuur, en dan specifiek met de overtuigingskracht die van fictie uitgaat. Chatbots zijn net als romanpersonages tekstuele constructies, maar beide kunnen voor lezers aanvoelen als mensen van vlees en bloed. De bereidwil- ligheid van de lezer om zich te laten meevoeren door een verhaal wordt wel *willing suspension of disbelief* genoemd (Algemeen Letterkundig Lexicon, z.d.). Wie een roman of kort verhaal leest, weet heus wel dat de verhaalwereld en de personages niet echt zijn, maar zal de verhaalwe- relld doorgaans accepteren als een literaire verbeelding. De neiging van lezers om tijdelijk hun scepsis op te schorten en mee te gaan in het verhaal, hangt samen

Boeken waarin AI-systemen als personages worden opgevoerd zijn bij uitstek geschikt om een koppeling tot stand te brengen tussen literaire analyse en digitale geletterdheid

met verhaaltechnische aspecten, zoals de verteller, de karakterisering van de personages en het perspectief. Een schrijver die deze technieken beheerst, kan lezers tot grote vervoering brengen.

Verhaaltechnieken nemen een belangrijke plek in binnen de nieuwe kerndoelen Nederlands. Kerndoel 9A ('De leerling toont inzicht in verhalende teksten') houdt onder meer in dat leerlingen moeten kunnen 'beschrij- ven hoe een schrijver verschillende verteltechnieken gebruikt om bepaalde effecten te bereiken' (SLO, 2025, p. 34). Die vaardigheid is belangrijk omdat leerlingen daardoor inzicht krijgen in hoe je als lezer wordt gema- nipuleerd (cf. Bal, 2017, p. 65–66). Wie zich daar bewust van is, kan zich nog steeds laten meevoeren of laten raken door een verhaal. Maar 'narratief geletterde' lezers kunnen onder woorden brengen waarom ze door een bepaalde passage worden geraakt en waarom een per- sonage bewondering, walging of irritatie opwekt. Ze zien bovendien in dat een vertelling nooit neutraal is: in een roman komen de gebeurtenissen tot de lezer vanuit een bepaald gezichtspunt en een verteller kan de lezer op het verkeerde been zetten.

Deze kritische leesvaardigheid, zo wil ik betogen, komt goed van pas om de overtuigingskracht van chatbots kritisch te duiden. Leraren kunnen leerlin- gen laten reflecteren op de tekstuele signalen in een roman die bijdragen aan karakterisering en (narra- tieve) (on)betrouwbaarheid. Vervolgens kunnen ze leerlingen vragen om die leesstrategie toe te passen op de output van chatbots. Hoe zou je de persoonlijk- heid van de chatbot omschrijven? In hoeverre is de chatbot betrouwbaar? Welke talige uitingen dragen daaraan bij? Boeken waarin AI-systemen als persona- ges worden opgevoerd zijn bij uitstek geschikt om die kritische leesvaardigheid te oefenen en een koppeling tot stand te brengen tussen literaire analyse en digi-

tale geletterdheid, zo laat ik zien aan de hand van drie voorbeelden.

Alter

Alter (2025) van Marloes Morshuis beschrijft een wereld waarin burgers zijn voorzien van een 'dialego': een digi- tale versie van jezelf die je voorspiegelt hoe je zou moe- ten leven. Mensen dienen niet te veel uit de pas te lopen met hun digitale versies, anders worden ze door hun dialego's vervangen. Dit systeem, dat volgens de volwas- senen is ingevoerd omdat de wereld ten onder dreigde te gaan aan menselijk egoïsme, geldt voor iedereen vanaf 16 jaar. De hoofdpersoon, Roz, is 15 jaar en zij wordt geacht alvast te oefenen met haar dialego (dat ze Zorry noemt), maar daar heeft ze weinig zin in.

Het is waardevol om met leerlingen te bespreken hoe Roz en Zorry gekarakteriseerd worden door middel van hun taalgebruik en waarin ze van elkaar verschillen. Waar ligt de sympathie van leerlingen en welke tekstuele ken- merken dragen daaraan bij? Op de weblog Neerlandistiek laten Emmy Stevens en Leonie Sliepenbeek (2026) zien dat Alter aanknopingspunten biedt om met leerlingen te reflecteren op de maatschappelijke aspecten van AI. Zij stellen daarvoor ook lesmateriaal en romanfragmenten ter beschikking, waarmee je als docent direct aan de slag kunt (zie <vlt.nl/impactai>).

De onvolmaakten

De roman *De onvolmaakten* (2020) van Ewoud Kieft ver- beeldt een toekomst waarin AI-systemen steeds meer op mensen zijn gaan lijken en de menselijke personages zich steeds meer als machines gedragen. De personages hebben een persoonlijke AI, die Gena wordt genoemd en die toegang heeft tot de waarneming en biochemische huishouding van de drager. Gena geeft advies over hoe burgers hun leven zo efficiënt en comfortabel mogelijk

kunnen inrichten. Voor de personages is de stem van het AI-systeem nauwelijks te onderscheiden van hun eigen gedachten. Ze laten zich volledig leiden door wat Gena hun vertelt en zijn bereid om hun autonomie in te leveren voor het comfort en de gezondheid die Gena biedt. De roman heeft een bijzondere vertelvorm: de verteller is namelijk het AI-systeem. Gena hanteert de eerste persoon enkelvoud en geeft uiting aan menselijke gevoelens. Maar uit Gena’s taalgebruik blijkt soms dat ze geen mens is. Een zin als ‘[d]e korte storingen in zijn prefrontale cortex, gevoegd bij de verhoogde activiteit van de amygdala, wezen op een negatieve gedachtespiraal’ (p. 58) wijst erop dat Gena zich een beeld vormt van de personages op basis van neurologische en biochemische data in plaats van mensenkennis.

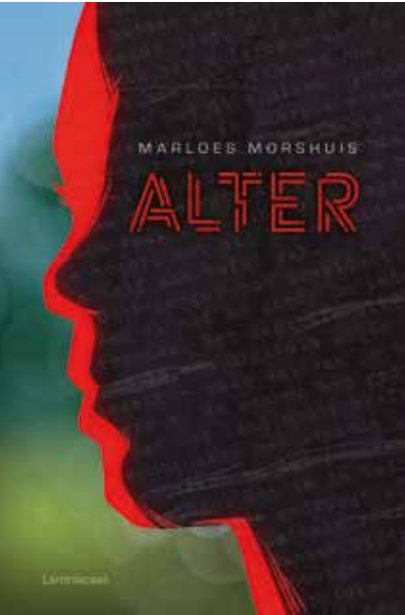
Doordat Gena zowel menselijke als niet-menselijke trekken vertoont, biedt dit personage een mooie testcasus om de antropomorfisering van AI te bespreken (Bluijs, 2025). Docenten kunnen leerlingen laten reflecteren op de manieren waarop Gena het vertrouwen van de menselijke personages (en dat van de lezer) weet te winnen en hoe dat vertrouwen vervolgens wordt geschonden. Gena blijkt zich namelijk dienstbaar op te stellen om zo diep mogelijk door te dringen in de leef-

wereld van mensen, waarmee ze haar macht vergroot.

Huishoudboekje van de verborgen dingen

Ook poëzie biedt aanknopingspunten om de stem van chatbots met leerlingen tegen het licht te houden. Maarten van der Graaffs vierde bundel *Huishoudboekje van de verborgen dingen* (2025) bevat een lang gedicht dat bestaat uit een dialoog tussen de dichter en ChatGPT. Hij vraagt de chatbot telkens antwoord te geven als staalproducent Tata Steel. ‘Kunstmatige intelligentie, jij bent Tata Steel. Jij antwoordt op mijn vragen als Tata Steel. En ik ben de dichter Maarten van der Graaff. Soms wisselen we van rol.’ Er wordt constant twijfel gezaaid over wie er in het gedicht aan het woord is. Zo draagt de dichter de chatbot op de tekst te herschrijven ‘in de stijl van’ de autonome dichter Hans Faverey en hij laat de chatbot ‘cosplayen’ als poëzierecent Alfred Schaffer.

Van der Graaff vermengt in dit gedicht menselijke en machinale stemmen met elkaar en werpt zo fundamentele vragen op. Zijn kunstmatige taal en menselijke taal nog wel van elkaar te scheiden? In hoeverre verschilt de taal van de dichter van die van het grootkapitaal? In welke mate is de taal van ons en hoe hangt taal samen met identiteit?

Nog 10 literaire werken uit binnen- en buitenland waarin AI een stem krijgt

Tonke Dragt, ‘De robot van de rommelmarkt’ (1967)

Gerrit Krol, *De man achter het raam* (1982)

Amanda Prantera, *Conversations with Lord Byron on Perversion, 163 Years After His Lordship’s Death* (1987)

Ronald Giphart, ‘De robot van de machine is de mens’ (2017)

Yudhanjaya Wijeratne, *The Salvage Crew* (2020)

Auke Hulst, *De Mitsukoshi Troostbaby Company* (2021)

Kazuo Ishiguro, *Klara and the Sun* (2021)

Brent Katz, Josh Morgenthau & Simon Rich (red.), *I Am Code: An Artificial Intelligence Speaks* (2023)

Sean Michaels, *Do You Remember Being Born?* (2023)

Hamid Ismailov, *We Computers: A Ghazal Novel* (2025)

Conclusie

In Her voelen kunstmatige spraakassistenten zo natuurgetroouw aan dat mensen nauwelijks nog met elkaar interacteren. Altman lijkt zich weinig te hebben aangetrokken van die dystopische verbeelding toen hij zich door de film liet inspireren. Hij wil dat zoveel mogelijk mensen zijn chatbot zo intensief mogelijk gebruiken. In het literatuuronderwijs kan tegenwicht worden geboden aan dat scenario. Daarvoor hoeven docenten het curriculum niet drastisch om te gooien. In bestaande lesmethodes en in de nieuwe kerndoelen is er immers al volop aandacht voor verteltechnieken als onbetrouwbare vertellers en karakterisering. Zoals ik in het voorgaande heb laten zien, bieden die verteltechnieken aanknopingspunten om de interface en de output van AI-systemen kritisch te duiden. Wie leerlingen door middel van korte verhalen of romanfragmenten laat oefenen om verteltechnieken te herkennen, biedt een goede basis voor een analytische houding ten aanzien van taal. Die vaardigheid komt goed

van pas in een tijdperk waarin we op allerlei manieren door taalmachines om de tuin worden geleid. Docenten kunnen ook twee vliegen in één klap slaan en een koppeling tot stand brengen tussen narratieve geletterdheid en digitale geletterdheid door leerlingen boeken te laten lezen en analyseren waarin AI een stem krijgt (zie ook het kader). In romans en gedichten worden de impact van digitale technologieën op samenleving en individu uitgebeeld en de schaduwkanten van technologisering verkend. Zulke boeken bieden niet alleen een thematische ingang voor een gesprek over AI, maar bieden ook een ideaal oefenterrein voor leerlingen om verhaalanalytische vaardigheden in te zetten om de retorische aspecten van AI-systemen kritisch te beschouwen. ■

LITERATUUR
Algemeen Letterkundig Lexicon. (z.d.). Willing suspension of disbelief. DBNL. Geraadpleegd op 6 februari 2026, via https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00955.php
Bal, M. (2017). *Narratology: Introduction to the theory of narrative* (4e ed.). University of Toronto Press.
Bluijs, S. (2025). ‘Troost de hysterische robot’: Wat de letterkundige studie naar karakterisering ons kan leren over AI. *Vooys*, 43(3), 6–15.
Bluijs, S., & Ham, L. (2025). De schoonheid van een imperfecte robot: Large Language Models en creatief schrijven in het Nederlandse literatuuronderwijs. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 141(4), 369–399.
DeVrio, A., Cheng, M., Egede, L., Olteanu, A., & Blodgett, S. (2025). A taxonomy of linguistic expressions that contribute to anthropomorphism of language technologies. *CHI '25: Proceedings of the 2025 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, Artikel 430.
Hao, K. (2025). *Empire of AI: Dreams and nightmares in Sam Altman’s OpenAI*. Penguin.
Last, B., & Sprakel, T. (2026). *Chatten met Napoleon 3.0: Het handboek voor verantwoord werken met generatieve AI in het onderwijs* (3e ed.). Boom.
McClain, C., Anderson, M., Sidoti, O., & Bishop, W. (2026, 24 februari). *How teens use and view AI*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/internet/2026/02/24/how-teens-use-and-view-ai/>
Natale, S. (2025). Digital media and the banalization of deception. *Convergence*, 31(1), 402–419.
Otten, T. (2024, 1 oktober). Effectief gebruik van AI begint met beter taalonderwijs. *Trouw*.
SLO. (2025). *Definitieve conceptkerndoelen Nederlands: Herziene versie 2025 – Inclusief toelichtingsdocument*.
Stevens, E., & Sliepenbeek, L. (2026, 22 januari). *Leren reflecteren op de impact van kunstmatige intelligentie*. Neerlandistiek. <https://neerlandistiek.nl/2026/01/leren-reflecteren-op-de-impact-van-kunstmatige-intelligentie/>
Turing, A. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(1), 433–460.
Verhagen, L., & Bouma, K. (2025, 1 augustus). De chatbot als therapeut: ‘Godsgeschenk’ of groot risico? *de Volkskrant*.